

Mindez távol áll Horatiustól. Mégis, a politikus, hadvezér és költő Gallus rövid tündöklésénél maradandóbb hírnévre vágott, s mikor — joggal — úgy vélte, hogy művel valóban maradandó emléket²⁷ alkotott, talán érthető, hogy erre a különbségre a megfogalmazás, a költői kép megválasztása eszközével utalni is kívánt. Már csak azért is, hiszen tanúja lehetett annak, hogy a költői babérokon kívül hadvezérekre is törekvő Gallusnak nemcsak katonai diadaljeleit, beszámolóit, hanem költői művét is megsemmisítették.

KÁKOSY LÁSZLÓ

AUGUSTUS ÉS EGYIPTOM

A Ptolemaios Aulétés alatt már tulajdonképpen vazallus állammá süllyedt Egyiptom a római polgárháborúk következtében Caesar alexandriai kalandja után váratlanul ismét komoly tényezővé vált a korabeli nemzetközi politikában, sőt Antoniusnak Kleopatrával kötött házassága Róma vetélytársává tette. Amikor Kleopatra vágya egy a római nyugatot és Nagy Sándor hódításait is magába foglaló világbirodalom létrehozására már-már elérhetőnek látszott, Antonius és Kleopatra tudatosan ápolták az istenek boldog ősi korszakának visszatérésében reménykedő messianisztikus várakozásokat. Ez az alexandriai aranykor propaganda elsősorban egyiptomi elemeket használt fel, Antonius az őskor mondabeli jóságos uralkodójának, Osirisnak, Kleopatrát új Isisnek tüntette fel.¹ Két gyermekük, Hélios és Seléné neve a korabeli egyiptomi felfogás szerint az örökkévalóságot szimbolizálta.² Itáliában természetesen mindez reakcióit váltott ki a keleti vallások terjedésével szemben és Vergilius később az actiumi ütközetet valóságos theomachiának ábrázolja, ahol Venussal, Minervával, Neptunussal Egyiptom szörnyeteg istenei, elsősorban Anubis, állnak szemben.³ Az actiumi csata egy Apollón szentély közelében⁴ ment végbe, s végül ez az istenség dönti el a harcot.

Bár Octavianus Alexandria elfoglalása után *Sarapis*, Nagy Sándor és Areios filozófus kedvéért biztosított büntetlenséget a város lakosságának,⁵ magatartásában a legyőzött ország iránt semmiféle rokonszenv vagy érdeklődés sem fedezhető fel. Caesar és Kleopatra fiának, Ptolemaios Kaisarionnak megöletése az önálló Egyiptom utolsó királyának kivégzését is jelentette.

Az egyiptomiak úgy látszik Nagy Sándor bevonulásának megismétlődését látták a római hódításban, kezdettől fogva tapasztalniuk kellett azonban, hogy az új uralkodó más szemmel tekint az elfoglalt országra. Nem volt hajlandó tisztelgő látogatást tenni az Apis bikánál,⁶ a királyi hatalom egyik legfontosabb védőistenségénél, s ezzel világosan kinyilvánította, hogy Alexandros iránt érzett csodálata ellenére, — akinek sírját is megtekintette Alexandriában — nem ennek hagyományai⁷ alapján akarja kormányozni Egyiptomot. Uralma alátámasztására nem kérte az egyiptomi papság szentesítését. Gyors távozása megint csak Nagy Sándor korát idézhette a történelmet jól ismerő egyiptomiak emlékezetébe. Akárcsak a makedón hódító halála után, helytartó került az ország

²⁷ Vö. Propert. III. 2,16. *carmina — monumenta*, Eleg. in Maec. 37. *monumenta libelli*.

¹ Dio Cassius L. 25, 3; L. 5, 3. Kleopatra mint Isis ld. még Plutarchos: Antonius 54. Vö. még *E. Norden*: Die Geburt des Kindes. Leipzig 1924. 139. sk. A királynőre ld. újabban I. Becher: Das Bild der Kleopatra in der griechischen und lateinischen Literatur. Berlin 1966.

² Horapollo I. 1. Hieroglif szövegből való igazolása: *E. Drioton*: BSAC X. 1944 72. (Edfou II. 259, 7—8).

³ Vergilius: Aen. VIII. 698

... *omnigenumque deum monstra et latrator Anubis* ...

Vö. *Trencsényi-Waldappfel I.*: Studii Classice III. 1961. 298 sk.

⁴ Dio Cassius LI. 1, 2. Apollón szerepére az augustusi politikában ld. *P. Lambrechts*: La Nouvelle Clío V. 1953 65 skk.

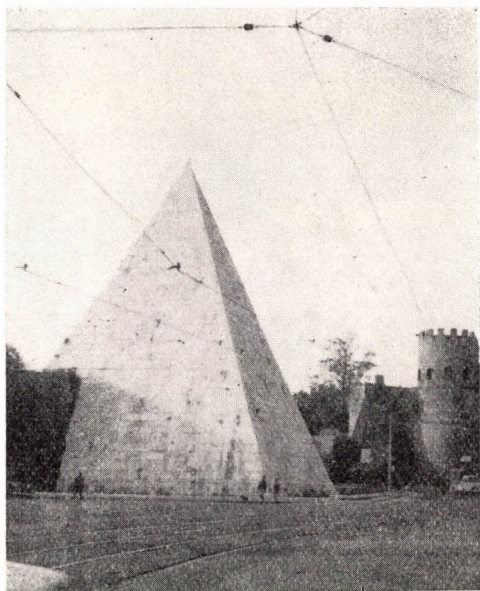
⁵ U. i. LI. 16,4 Bulét nem engedélyezett az alexandriaiak számára. Dio Cassius LI. 17,2 (Erre *Hahn* I. hívta fel a figyelmet.)

⁶ U. i. LI. 16, 5, Suetonius Aug. 93.

⁷ Alexandros áldozatot mutatott be Apisnak. (Arrianos: Anab. III. 1, 4. *Th. Hopfner*: Fontes historiae religionis Aegyptiacae Bonnae 1922. 296.)

1. A Szent Péter téri obeliszk

2. A Cestius piramis

élére, most nem satrapa, hanem *praefectus* néven. Cornelius Gallusnak volt alapja ahhoz, hogy nagy hadvezér tekintélyével lépjen fel alattvalói előtt. Kyréné felől Egyiptomba nyomuló serege 30-ban nem kis szerepet játszott Antonius és Kleopatra gyors végében. Felső-Egyiptomnak a fáraók korát visszaváró, az idegen elnyomókat engesztelhetetlenül gyűlölő lakossága pedig, mely a Ptolemaiosok bukása után azt hitte, hogy elég ereje lesz, ahhoz, hogy szembeszállhasson a rómaiakkal, rövidesen kemény leekét kapott. Gallus csapatai 15 nap alatt lerohanták a Thébaist, mely többször is éveken át sikeres ellenállást tudott kifejteni a Ptolemaiosokkal szemben.⁸

Ilyen körülmények között érthető, hogy a római uralom első éveiben az egyiptomiak előtt nem volt teljesen világos, hogy személy szerint kit tartsanak igazi uruknak, a látzólag teljhatalommal rendelkező *praefectus*t vagy a messzire távozott *swtkrtr kjsrs-t* (*Autokratőr Kaisaros*), ahogyan az egyiptomi hieroglif feliratok Octavianust nevezték.⁹ Még Octavianus egyiptomi uralmának első évéből rendelkezünk egy érdekes bizonyítékkal arra vonatkozólag, hogy kezdetben Egyiptom nem minden részében tekintették fáraónak. A szent Buchis bikák hermonthisi sírboltjából¹⁰ került elő egy sztélé Kaisaros első évéből. Itt még a királyi titulatura egyik címét sem kapja meg, neve sincsen cartoucheban, csak az *ntj mhtj* jelzőt viseli,¹¹ ami a kopt *amahte*-nak felel meg és jelentése kb. a „hatalmas, az erős, v. aki a (hatalmat) megragadja”. A bika 53-ban született, tehát még Ptolemaios Aulétés uralkodása alatt, 51-ben már Kleopatra alatt avatták fel szent állattá. Ezeknek az uralkodóknak a nevét azonban már nem merték kiírni, a cartoucheok üresen maradtak, csak Osiris neve van gyűrűben. Ez az emlék fontos dokumentuma egyrészt a Thébais-i lakosság Róma-ellenességének, másrészt annak, hogy a római foglalást követően az egyiptomi lakosság és papság mennyire nem látta tisztán az új uralom formáját, a trón betöltésének kérdését.

Ez a sztélé azonban nem tekinthető teljes mértékben hivatalos szövegnek, egy Kalasiris nevű magánszemély készítette. A hieroglif szöveget nyilván Buchis papjai fogalmazták, s ez az ő álláspontjukat tükrözi elsősorban. Más a helyzet a híres háromnyelvű Philai szigeti feliratnál, melyet a *praefectus* állíttatott felső-egyiptomi győzelme emlékére.¹² Sajnos a hieroglif változat erősen rongált állapotban maradt fenn, az értelem nem mindenütt teljesen világos. A hieroglif szöveget elemző Erman ma is elfogadható véleménye szerint, csak Octavianusról van benne szó, mint egyiptomi királyról. Címe itt: «*Ófelsége, Hóros, a szép újjá, az erőskarú, az [uralkodók] uralkodója*»¹³ Ez arra mutat, hogy a sziget papjai, akik nem voltak hajlandók egyiptomira fordítani a Thébaist letipró Gallus szövegét, hanem ehelyett egy királyt dicsőítő feliratot véstek fel, ténylegesen sokkal lojálisabb magatartást tanúsítottak a birodalom urával szemben, mint maga a *praefectus*, aki a hivatalosnak tekinthető változatokban valóban a régi fáraókéra emlékeztető öntelt stílusban számol be győzelmeiről, ezeket teljesen magának tulajdonítvá. Mint valóságos egyeduralkodó bocsátkozik tárgyalásokba az aethiopiakéval (Erre a hieroglif változatban is történik utalás.) A szöveget a hazai isteneknek és a Nílusnak ajánlotta.

Kormányzása hasonló szellemben folytatódott. Dio Cassius szerint tiszteletlenül fecsegett uráról, mindenütt saját képmásait állíttatta fel és tetteit piramisokba vésette.¹⁴ Az utóbbi adat szemponkjából különösen érdekes Filippo Maginak egy 1962-ben tett felfedezése, mely fontos adalékot jelent Gallus egyiptomi kormányzásának történetéhez. A római Szent Péter téren álló obeliszken (1. kép) látható Caligula kori latin felirat vizs-

⁸ J. G. Milne: A History of Egypt under Roman Rule.³ London 1924 5.

⁹ H. Gauthier: Le livre des rois d'Égypte V. (MIFAO XXI.) Le Caire 1917 20 skk.

¹⁰ R. Mond — O. H. Myers: The Bucheum. London. 1934 III. 43 tábla.

¹¹ Vö. i. m. Vol. II. 12 (*Fairman*) Ezt a jelzőt a kutatás összefüggésbe hozta az i. e. 30 aug. 29-én kezdődő *tjjs kaisaros κρατήσεως θεού υιοῦ* érával, mely egyiptomi okmányok keltezésében többször is felbukkan. U. Wilcken: JRS 27 (1937) 140. A kérdés még meglehetősen vitatott. A *κρατήσις* szó jelentésének bizonytalanságára vö. J. Bingen új tanulmányát. (CdÉ 39 [1964] 174 sk.) Az egyiptomi *mhtj* semmiképpen sem tekinthető pontos fordításnak.

¹² H. G. Lyons-L. Borchardt: Eine trilingue Inschrift von Philae. (SPAW 1896 XX. 469 skk), vö. még H. Dessau: ILS 8995.

¹³ Ezt Gauthier is közli. i. m. 3. A philai szféle szövegének hieroglif változatát Erman értelmezte. (H. G. Lyons—L. Borchardt i. m.)

¹⁴ Dio Cassius LIII. 23,5: *πολλά μὲν γὰρ μάταια ἐς τὸν Αὔγουστον ἀπελήρει, ... καὶ εἰκόνας ἑαυτοῦ ἐν ὄλῃ ὡς εἰπεῖν Αἰγύπτῳ ἔστησε, καὶ τὰ ἔργα ὅσα ἐπεποιήκει ἐς τὰς πυραμίδας ἐσέγραψε.*

3. A Piazza del Popolo-i obeliszok

4. Obeliszok a Monte Citorio

gálata közben bronz betűk beillesztésére szolgáló lyukakat vett észre, melyek alapján a következő feliratot lehetett rekonstruálni:¹⁵

IVSSV IMP CAESARIS DIVI F
C CORNELUS CN F GALLVS
PRAEF FABR CAESARIS DIVI F
FORVM IVLIVM FECIT

Tekintettel arra, hogy itt még Gallus nem viseli a *praefectus* címet a szöveg nyilván röviddel Egyiptom meghódítása után íródott, még a Philai szigeti felirat előtt. A *praefectus fabrum* ebben az időben bizalmi tisztséget is jelentett.¹⁶ A Forum Julium közelebbi meghatározása tekintetében még nem alakult ki egyetértés a kutatók között. Hartmann szerint¹⁷ a császár parancsára egy település létesítéséről van szó, Volkmann viszont arra gondol, hogy az Octavianus által alapított Nikopolisnak — melyet egyébként Juliopolisnak is neveztek — a piacterére utal a szöveg.¹⁸

Az új felirat alapján most már jól látható, milyen gyorsan növekedett Egyiptomban az elégiaköltő tragikusan végződő elbizakodottsága. Az a tény, hogy királyok módjára obeliszkre vésette feliratát már a *hybris* jele, de itt még erős hangsúlyt kap az uralkoló parancsára való hivatkozás. Később Gallus különleges megbízatása birtokában egyre inkább független uralkodónak érezhette magát. Mint láttuk, az egyiptomi papság álláspontja ingadozó volt ezekben az években. Gallus nem tudta helyzetét annyira megszilárdítani Egyiptomban, hogy szembeszállhatott volna urával, leváltása simán ment végbe, s ezt követően az ellene irányuló hajsza rövidesen öngyilkosságba kergette. Ettől kezdve a praefectusok engedelmes szolgálói Augustusnak, nem lépnek fel többé uralma alatt fáraói igényekkel.

Egyiptus — Itália gabonaraktára — ezután is többször foglalkoztatta a princeps figyelmét. A Boldog—Arábia-i szerencsétlen expedíció felbátorodva királynőjük, a *kandaké* parancsára az aethiopok veszélyes támadást indítottak Egyiptom ellen, s hatalmat helytartó csak váltakozó sikerű harc után tudott győzelmet aratni felettük.¹⁹ A háború kihatására Augustus egyiptomi valláspolitikájával kapcsolatban még visszatérünk.

A római uralom első éveinek kezdeti bizonytalansága ellenére hamarosan általánosan elfogadottá lett az a fikció, mely szerint Augustus fáraóként gyakorolja a hatalmat Egyiptom felett. A consul majd a princeps cím az egyiptomiak számára semmit sem mondott, itt csak istenített fáraónak lehetett tekintélye. A Ptolemaiosoktól eltérően azonban a császárok ténylegesen sohasem látták el a fáraói funkciókat. Míg Augustus Itáliában kínosan kerülte a monarchikus hatalom látszatát is, a szinte saját magánbirtokként kezelt Egyiptomban nem volt ellenvetése saját istenkirályságával szemben, s a még legalábbis bizonyos fokig republikánus eszméket képviselő szenátusnak, semmiféle beleszólása sem volt a tartomány kormányzásába. Octavianus fáraóvá tétele Egyiptomban nyilván szinte természetesnek látszott, a hyksós hódítók, az ethióp királyok, Kambysés, Alexandros

¹⁵ A feliratot újabban *E. Hartmann* és *L. Volkmann* elemezte. (Gymnasium 72 [1965] 1 skk. és 328 skk. (Az obeliszket Caligula hozatta Rómába. Itt Caligula és Nero cirkuszában állt. Plinius XXXVI. 70, 74. XVI. 201.) A népvándorlás dűlései idején sem került a földre, s a középkorban azt hitték, hogy a tetején levő aranyozott gömb Julius Caesar hamvait rejtje magában. *E. Iversen*: The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition. Copenhagen 1961 59. Felvetődhet a kérdés, hogy Dio Cassius nem obeliszkre gondolt-e akkor, amikor Gallus piramis feliratairól beszélt? (V. ö. Joh. Lydus: De mensibus 1. 12: . . . περί τὴν πυραμίδι, ἣν τὴν ὀβελὸν καλοῦσι . . .) Véleményünk szerint sokkal valószínűbb ennél az, hogy Gallus obeliszkre és piramisokra egyaránt felvéste tetteit, a piramisok burkolatának nagyfokú pusztulása miatt azonban az utóbbiak előkerülésének kevés a valószínűsége. Gallus bukása után egyébként feliratait igyekeztek eltüntetni. Az obeliszkre ld. még *E. Iversen*: JEA 51 (1965) 149 skk.

¹⁶ *Volkmann*: i. m. 328.

¹⁷ I. m. 3.

¹⁸ I. m. 329. Hasonlóképpen vélekedik *F. Maai* is (Rivista bimestrale dell'Istituto di Studi Romani 11 1963). *Fr. Bömer* — *Hartmann* cikkéhez írt függelékében — Gallus szülővárosának problémáját elemzi, mely állítólag szintén egy Forum Julium nevű helység volt. Ilyen nevű településeket azonban csak jóval Gallus születése után alapítottak! Szerinte az egyiptomi Forum Julium adott okot félreértésre.

¹⁹ *Milne*: i. m. 9 sk.

után nem jelentett rendkívüli eseményt az, hogy az ország leigázóját az istenek kegyében álló fáraóként kellett szerepeltetni.

Mindezek ellenére a 20-as években Augustus tovább folytatta egyértelműen ellenséges politikáját az egyiptomi vallással szemben. A templomok földjeit elkobozták, az egész egyiptomi papság felügyelőjévé a fő pénzügyi tisztviselőt az *idiologost* nevezték ki, aki Alexandria és egész Egyiptom főpapja.²⁰ Nehéz felmérni, hogy ez mennyiben jelentett tényleges változást az egyiptomi templomok helyzetében. Ismeretes ugyanis, hogy Kleopatra a legnagyobb tiszteletben álló templomok kincseit is Alexandriába hurcoltatta.²¹ Augustus intézkedése nyilván azt célozta, hogy az egyiptomi papságot közvetlenül az állam ellenőrzése alá helyezze. Ezek bizonyosan sérelmesnek érezték a princeps politikáját.

Itáliában az Egyiptom elfoglalását követő évtizedben két alkalommal is megkísérelték az Isis kultusz korlátok közé szorítását. Octavianus 28-ban a *pomerium-on*²² belül eltiltotta az egyiptomi ritusokat, az intézkedés gyakorlati végrehajtása azonban úgy látszik nehézségekbe ütközött, mert rövid idő múlva Agrippának²³ kellett a városba újra behatoló egyiptomi kultuszok ellen még szigorúbb rendeletet kiadni (i. e. 21), mely a tilalmat a város közvetlen környékére is kiterjesztette.

Augustus politikája mégsem volt mindvégig ennyire következetesen ellenséges Egyiptommal szemben. Lehetséges, hogy ezen a téren a politikai konszolidáció mellett bizonyos változást jelentett Agrippa i. e. 12-ben bekövetkezett halála is, aki az actium-i ütközetben is fontos szerepet játszott, és úgy látszik továbbra is megőrizte Egyiptom ellenes érzületét. Mint I. Becher egyik legutóbbi tanulmánya kimutatta,²⁴ Octavianus Egyiptom ellenes propagandája kezdettől fogva ügyelt arra, hogy az Isis-, Serapis-hívőket ne sértse meg érzelmeikben, a támadások és gúnyolódások elsősorban az állam istenek, főként Anubis ellen irányultak. Nem érthetünk egyet Lambrechts nézeteivel, aki Augustus magatartásában egyre fokozódó Egyiptom ellenességet lát,²⁵ véleményünk szerint éppen az *ellenkező folyamat* figyelhető meg.

Az egyiptomi papság elleni intézkedések ellenére, amit Augustus az egyiptomi istenek templomainak díszítése az újabb épületek emelése terén tett, sok régi fáraó és Ptolemaios tevékenységét múlta felül. Feliratokkal, ábrázolásokkal látta el a karnaki Opet templom külső falát,²⁶ alatta készült el a denderai Hathor templom díszítményeinek és melléképületeinek egy tekintélyes része,²⁷ ismerjük feliratát Kom Omboból,²⁸ Elephantin szigetéről.²⁹ Építkezett Philai szigetén³⁰ is. Uralkodásának legmonumentálisabb emlékei az akkor már szent földnek³¹ tekintett Nubiában találhatók meg, ahol Philai mellett másutt is gyakran feltűnik alakja.

Találkozunk vele Dabod-ban³² El Dakke-ben.³³ Templomot emeltett két megistenült férfi Pedit-Ese és Pihor tiszteletére Dendurban.³⁴ A Núbia legtekintélyesebb

²⁰ Ui. 11. A rendelkezést — feltételezhetően — 20-ban vagy 19-ben bocsátotta ki.

²¹ Dio Cassius LI. 5, 5.

²² Ui. LIII. 2, 4.

²³ Ui. LIV. 6, 6.

²⁴ Das Altertum Bd. 11 1965 H. 11. 40. skk.

²⁵ L. Lambrechts: Augustus en de Egyptische godsdienst. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie XVIII 1956 nr. 2.

²⁶ C. de Wit: Les inscriptions du temple d'Orpet à Karnak. (Bibliotheca Aegyptiaca XI.) Bruxelles 1958 186 skk. Van felirata a szentély alatti kápolnában is. U. 175, 177. Théba területéről máshonnan is ismeretesek Augustus feliratok: Honsu templom: Porter-Moss II. 83, Deir el Medineh uo. 139.

²⁷ Mammisi: Porter-Moss VI. 103 skk. Fr. Daumas: Les Mammisis de Dendara La Caire 1959. Kis Isis templom: Porter-Moss VI. 106 Keleti kapu: ui. VI. 108 vö. még ui. 50. J. Dümichen: Baugeschichte des Dendera-tempels. Strassburg 1877. VII—VIII. tábla.

²⁸ Porter-Moss VI. 182, 197.

²⁹ S. Sauneron: Inscriptions romaines au temple de Khnoum à Elephantine. (Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde. H. 6.) Kairo 1960.

³⁰ Porter-Moss VI. 208 sk., 221, 227, sk 245, 247, 253.

³¹ Kákósy L.: Annales Universitatis... de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica VIII. (1966) 3 skk.

³² Porter-Moss VII. 3.

³³ Ui. 44 sk.

³⁴ A. M. Blackman: The Temple of Dendur. Le Caire 1911.

építményei közé tartozó Kalabše-i templom, melynek fő istene a nubiai Mandulis, Augustus alatt nyerte el mai monumentális formáját.³⁵ Az itteni építkezésekben nyilván szerepe volt az aethiopok felett aratott győzelemnek is, a templomok nemcsak a nubiai istenek, hanem a princeps hatalmát is hirdették.

A Ptolemaiosokhoz hasonlóan Augustus tiszteletére is igen sok hieroglif felirat készült, melyek gyakran himnuszok formájában dicsőítik az isteni uralkodót. Egy kalabšei szöveg a következőket mondja: »Él Hóros, az erőskarú, a nagyerejű, a szép ifjú, — édes az iránta való szeretet —, a fejedelmek fejedelme, Ptah-Nunnak, az istenek atyjának választottja. Megragadta a maga számára Rē (királyságát) Geb trónusán. Végrehajtotta azt, ami Šu testamentumában volt. Bevonult Egyiptomba (T3 mry) örömmel, a két ország újjongott. . . Erefal ő Felső- és Alsó-Egyiptom körül. Szereti őt az élő Apis, sok dolgot (v. időt) jósol számára boldogsággal együtt. Isteni áldozatokat mutatott be az isteneknek, védelmezte Egyiptom összes állatát, megszilárdította az egész ország törvényeit, mint Thoth, miközben az igazságot tette Rē számára. (Ő) a két ország meghódítója, a Római (harmjs = Rhómaios), Egyiptom összes isteneinek kedveltje, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a két ország ura, Autokratőr. . .«³⁶

Egy karnaki hieroglif felirat szerint: »reszketnek tőle a partok, mint a lótszon ülő gyermektől . . . sugárzó gyermekként jött a földön.«³⁷ Egy másik szöveg ugyaninnét »Egyiptom védőkigyó«-jának mondja.³⁸ Cartouche-aiban időnként ott áll a »Ptah és Isis kedveltje« jelző is.³⁹ Augustus feliratainak hangneme tehát alig különbözik elődeiétől, és az egyiptomi templomok alapján — ha a többé-kevésbé sztereotip szövegeknek komoly történeti forrásértéke volna — csak azt a következtetést lehetne levonni egyiptomi valláspolitikájára nézve, hogy egyiptomi isteneket tisztelő fáraóként uralkodott. Az Augustus korából származó datálható feliratokból⁴⁰ arra következtethetünk, hogy az építkezések inkább uralmának második felére tehetőek.

Mindebből máris úgy tűnik, hogy az egyiptomi emléktárhely bizonyos fokig ellenében áll az Augustus életrajzok által festett képpel, ha pedig a birodalom fővárosát vesszük szemügyre, szintén számos jelével találkozunk Egyiptom iránti érdeklődésnek. Ma is Róma érdekes látnivalói közé tartozik az Ostiai Kapunál levő, sajnos időben pontosan el nem helyezhető Cestius piramis (2. kép). Az építés dátumát illetően a *terminus ante quem*-et Agrippa halálának éve, i. e. 12 jelenti,⁴¹ akinek neve szerepelt Cestius végrendeletében. Ez a középkorban »Remus sír«-jának nevezett építmény természetesen nem bizonyítja azt, hogy tulajdonosa Isis hívő lett volna, valószínű, hogy a piramisok utánzása korabeli divatjának egy érdekes emlékével állunk szemben. Lucanus egyik részlete valószínűvé teszi, hogy a Ptolemaiosok alexandriai sírjait piramisok díszítették,⁴² s számos piramissal ellátott sír ismeretes a Földközi-tenger medencéjének különböző területeiről is.⁴³ Van adat arra vonatkozólag, hogy Cestius piramisa nem az egyetlen ilyen formájú sírépület volt Rómában.⁴⁴ Az i. e. I. századból piramissal díszített pénzdarab is ismeretes.⁴⁵

³⁵ H. Gauthier: Le Temple de Kalabchah. Le Caire 1911. Jelenleg a *Centre de Documentation* adja ki a templom szövegeit.

³⁶ Kalabcha. Textes du Sanctuaire. (A) (*Centre de Documentation Le Caire* évszám nélkül) 60. Ez a szöveg kisebb-nagyobb eltérésekkel máshol is megtalálható. A karnaki Opet templomban pl. (De Wit i. m. 232) »szent állatok« szerepel, Thoth mellett pedig ott áll a „nagy nagy« jelző stb. Augustus kultuszát Alexandriában a Caesareumban ápolták.

³⁷ De Wit: i. m. 197.

³⁸ U. i. 199.

³⁹ Gauthier: Livre des rois V. 20 skk.

⁴⁰ Ld. pl. Rubrius Barbarus feliratát Philai szigetén i. e. 13—12-ből (OGIS n° 657). Denderából Publius Octavius feliratát ismerjük i. sz. 1-ből (OGIS n° 659.) (OGIS 655 magán felirat).

⁴¹ A Cestius piramisra ld. W. Helck: Pyramiden. RE 46. Halbband. 1959 2282, Münzer: C. Cestius Epulo. RE 6. Halbband 1899 2005. E. Iversen: i. m. VII. tábla.

⁴² Lucanus: Pharsalia VIII. skk. ld. még H. Thiersch: JDA XXV. (1910) 68 sk.

⁴³ Ezekre: G. Rühlmann: Wiss. Zeitschr. Martin-Luther Univ. Halle-Wittenberg. Bd. XI. 1033 skk., A. Hermann: Jb. für Antike und Christentum Bd. 7. (1964) 117 skk I. Makk. 13, 27.

⁴⁴ Helck: i. m. 2282.

⁴⁵ V. Tran Tam Tinh: Essai sur le culte d'Isis à Pompéi. Paris 1964 20 (Gruber: Coins of the Roman Republic in the British Museum. London 1910 n° 2007).

Az irodalom is bizonyítja a piramisok iránti élénk érdeklődést, elég ha itt Strabónra⁴⁶ és Horatius *«Exegi monumentum»*-ára utalunk.

A piramisoknál még nagyobb fontossága van most számunkra az obeliszk állítás hirtelen divatbajóttének az i. e. második évtized vége felé. 13–12-ben Rubrius Barbarus praefectus két héliupolisi obeliszket állíttatott fel Alexandriában a Caesareum előtt,⁴⁷ 10 körül pedig Augustus Rómába vitetett két obeliszket, (3–4 kép) melyek közül az egyik, mely I. Seti és II. Ramses feliratát viselte, a Circus Maximusba, a II. Pszammetik korából származó pedig a Campus Martiusra került. (Az egyik ma a Piazza del Popolon, a másik a Monte Citorio áll.)⁴⁸ Az utóbbi napóra mutatójával szolgált. Ezek az obeliszkok Augustus korában nemcsak díszítőelemeket jelentettek, mint a mai világvárosokat, elsősorban Rómát díszítő régi készalak, a rájuk vésett dedikációs felirat⁴⁹ világosan tanúsítja kultikus rendeltetésüket.

IMP · CAESAR · DIVI · F
AVGVSTVS
PONTIFEX · MAXIMVS
IMP · XII · COS · XI · TRIB · POT · XIV
AEGYPTO · IN · PGTESTATEM
POPVLI · ROMANI · REDACTA
SOLI · DONVM · DEDIT

A circus Itáliában a Napisten védelme alatt állt,⁵⁰ Augustus azonban ez esetben nyilván nemcsak a régi itáliai Solra vagy a görög Héliosra gondolt, hanem Apollónra és Rő-re is, akinek az Óbirodalom korától kezdve szent tárgya az obeliszk. Ennek napjelkép jellege a római korban is közsímet volt. (Plinius XXXVI. 64). A rendkívül nehezen szállítható és felállítható obeliszk megjelenése Rómában nyilván nagy feltűnést keltett, s legalábbis valószínű, hogy szövegüket is tanulmányozták. Ammianus Marcellinus őrizte meg egyik római obeliszk hieroglif feliratának görög fordítását, egy bizonyos Hermapion elveszett munkájából. A szöveg a jelenleg a Piazza del Popolon álló obeliszk feliratával mutat közeli rokonságot, de — mint Erman alapos elemzése kimutatta — nem azonos ezzel.⁵¹ Véleményünk szerint ennek ellenére sem vethető el az a feltevés, mely Hermapion működését Augustus korára, az obeliszk iránti érdeklődés kezdetének idejére teszi.⁵² Az Egyiptom római uralom alá kerülését megörökítő obeliszk egyúttal ennek dicső múltját és isteneinek — most már Augustus védőinek — nagyságát hirdették. A később Itáliába került vagy ott készült obeliszkek közül több az Iseumokat díszítette⁵³ a birodalom fővárosában.

A régi római vallás restaurálására irányuló törekvések még az államhatalom támogatása mellett sem vették fel a harcot a rohamosan terjedő Isis vallással, ezzel nyilván Augustus is tisztában volt. A Ptolemaiosok bukása a régi Egyiptom és az egyiptomi istenek iránti tiszteletet nem csökkentette. Főképpen természetesen azok kerültek az egyiptomi kultúra vagy vallás hatása alá, akik hosszabb időt töltöttek itt, nem Cornelius Gallus az egyetlen, akinél ez Augustus korában megfigyelhető. Gaius Julius Papius

⁴⁶ XVII 1, 33.

⁴⁷ A. W. Van Buren: Obeliskos RE 34. Halbband 1937 1719—Plinius N. H. XXXVI. 69, CIL III. 6588.

⁴⁸ Van Buren: i. m. 1711. Vö. Strabon XVII. 1. 27., Plinius XXXVI. 71, Ammianus Marcellinus XVII. 4, 12. Plinius egyébként a két obeliszket összecezeréli. (XXXVI. 71.)

⁴⁹ CIL VI. 701—702. A denderai templom egyik domborműve Augustust mutatja amint obeliszkot áldoz Hünak, Hórosnak és Hathornak. Porter-Moss VI. 48.

⁵⁰ Marbach: Sol RE. II. Reihe 5. Halbband 1927 902 sk. Borzsák I.: Antiquitas Hung. (1948) 74.

⁵¹ Ammianus Marcellinus XVII, 4. 18. Vö. A. Erman: Die Obeliskensübersetzung des Hermapion. SPAW 1914. 270. Augustus halála után — az I. század végénél nem előbb — az ő Mausoleuma elé is két obeliszket állítottak. (Ma a Quirinal és a Santa Maria Maggiore templom előtt vannak.) Plinius még nem tudott róluk, első említésük Ammianus Marcellinusnál található (XVII, 4, 16) Vö.: O. Marucchi: Gli obelisch di egiziani di Roma. Róma 1896 148.

⁵² E. Iversen: i. m. 50.

⁵³ Róma obeliszkjeire ld. O. Marucchi: i. m. Porter-Moss VII. 409 skk., Van Buren: i. m. S. B. Platner—Th. Ashby: A Topographical Dictionary of Ancient Rome. London 1929. 366 skk. D'Onofrio: Gli obelisch... 1965.

még Augustus uralkodása elején elzarándokolt Philai szigetére, mint ezt görög nyelvű Isis tiszteletére készült felirata tanúsítja.⁵⁴ A már említett Rubrius Barbarus praefectusnak szintén Philai szigetén maradt fenn egy felirata⁵⁵ Augustus tiszteletére ugyanabból az évből, amikor az alexandriai Caesareum előtt a két obeliszket felállítottatta. Augustus már csak politikai okokból sem szerepelhetett Itáliában az egyiptomi istenek híveként, bár kora ifjúságában az Isis kultusz akkori nagy befolyásának hatására úgy látszik hajlott erre.⁵⁶ Amint azonban elmúlt az Antoniussal vívott háború első nagy politikai és érzelmi reakciója, úgy tűnik, hogy ismét engedékenyebb magatartást tanúsított az egyiptomi vallással szemben. A korabeli politikai és ideológiai áramlatok azonban nemcsak az ő álláspontjára gyakoroltak hatást, hanem hangot kaptak az irodalomban is. Horatius költeménye, az *«Exegi monumentum . . .»* (III. Carm. 30), melyet az egyiptomi elzmények elemzésével és Poseidippos hatásának kimutatásával a magyar kutatás új megvilágításba helyezett,⁵⁷ 23-ban íródott, tehát abban az időben, mikor az állam az Isis kultusz háttérbe szorításán fáradozott. Nyilván mély benyomást gyakorolt Horatiusra a nevét piramisokra és — mint ma már tudjuk — obeliszkre vésető költőtársának, Gallusnak tragédiája. Ő az érvényesülésnek nem ezt az útját választotta. Talán tudott már a Cestius piramis építéséről vagy annak tervéről is, s esetleg az ebben megnyilvánuló mértéktelen hivalkodást is pellengérré akarta állítani. Horatius kortársai többet foglalkoztak Egyiptommal, s a vonatkozó helyek nagy száma,⁵⁸ — ha negatív vagy gúnyos beállítottságúak is, — minden esetre azt igazolják, hogy az Augustus kor politikai és szellemi életének Egyiptom egyik középponti kérdését képezte.

⁵⁴ *Tran Tam Tinh*: i. m. 23. (CIG III. 4931—32.)

⁵⁵ Ld. a 40. jegyzetet. Nehéz megállapítani azt, hogy az egyiptomiak részéről a kötelező dicsőítéseken túl történt-e őszinte érzelmi közeledés a princeps felé. Úgy látszik, hogy az Augustus születésével kapcsolatos legendakör később az egyiptomiakat is foglalkoztatta. Suetonius Aug. 94-ben az egyik verziónál a mendési Asclepiadés *«Theologumena»*-jára hivatkozik. A történet szerint Atia, Augustus anyja egy éjszakai istentisztelet alkalmával Apollón templomában egy kígyótól (*draco*) esett teherbe. A nyilván később íródott Sándor regény egyiptomi eredetű bevezetése szerint Nektanebós egyiptomi varázsló király kosfejű kígyó képében, Ammon alakjában nemzette Nagy Sándort. (Ps. Kallisthenés I. 5—7 *Hopsner*: Fontes 402 sk. O. Weinreich: Der Trug des Nektanebos. Leipzig 1911. Vö. még Dio Cassius XLV 1, 2, *Lambrechts*: La Nouvelle Clío V. 1953 67 sk.) Augustus egyénisége tehát Alexandroséhoz hasonlóan mély benyomást gyakorolt az egyiptomiakra és az istenségét hirdető szövegek talán mégis többet jelentettek hízelgésnél és elcséplést frázisoknál. (Sótér címére ld. *W. Otto*: Hermes 45 (1910) 448 skk. Philai szigetén egy epigramma is előkerült, ahol Augustus Sótérként szerepel. Uj. 449. Kaibel: Epigramme tra. . . n. 978;) *Ζεὺς ἐλευθέριος Σεβαστός*—ként is említik ld. L. *Mitteis U. Wilcken*. Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I. (Leipzig—Berlin 1912) 120 sk. Személyét azonban nem kapcsolták Egyiptomhoz és az iránta érzett tiszteletbe nyilván mindvégig jó adag félelem és gyűlölet vegyült. A rómaiak bevonulását az egyiptomiak később is joggal tekinthették nemzeti szerencsétlenségnek. Dio Cassius felsorolja azokat a baljós előjeleket, melyek ennek az eseménynek a bekövetkezését hirdették (LI. 17,4—5).

⁵⁶ Dio Cassius XLVII. 15,4 szerint 43-ban a triumvirek elrendelték egy Serapis-Isis templom felépítését. Az Isis kultusz népszerűségére a tömegek körében a köztársaság végén ld. *Lambrechts*: Augustus 12.

⁵⁷ *Borzák I.*: Ant. Tan. 11 (1964) 49 skk., Acta Ant. Hung. 12 (1964) 137 skk., *Trencsényi-Waldapfel I.* Ant. Tan. 11. (1964) 57 skk. és Acta Ant. Hung. 12 (1964) 149 skk., *Maróti E.*: Ant. Tan. 12. (1965) 27 skk., Acta Ant. Hung. 13 (1965) 97 skk. Dobrovits Aladár tanulmánya sajtó alatt.

⁵⁸ Egyiptom szerepével az Augustus kori irodalomban legutóbb *Trencsényi-Waldapfel I.* foglalkozott: Ann. Univ. de Ro. Eötvös Nom. Sectio Phil. VI. 1965 3 skk., vö. még az 57 jegyzetben idézett tanulmányait és *I. Becher* fentebb említett (24. jegyzet) cikkét.